

landbouw, natuurbeheer
en visserij

REACTIE OP RAPPORT

"VAN EEN PLANTAARDIG NAAR
EEN PLANT-WAARDIG BESTAAN"

MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ

DIRECTIE WETENSCHAP EN TECHNOLOGIE

REACTIE OP RAPPORT

**"VAN EEN PLANTAARDIG NAAR
EEN PLANT-WAARDIG BESTAAN"**

'S-GRAVENHAGE, JULI 1994

INHOUD

	blz.
Inleiding	1
Korte samenvatting rapport Commissie Achterhuis	3
Overwegingen en standpuntbepaling	5
Bijlage: korte samenvatting reacties	10

INLEIDING

Ethische aspecten van landbouwbiotechnologie hebben sinds kort de aandacht. Met name betreft dit de dierlijke biotechnologie. Voorzieningen hiertoe zijn inmiddels getroffen in het kader van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren.

De ethische aspecten van biotechnologie bij planten daarentegen hebben tot nu toe nog weinig aandacht gehad. Enerzijds vindt dit zijn oorzaak in de complexiteit van het onderwerp, anderzijds wordt de noodzaak hiertoe niet in brede kring ervaren.

Met name in de Eerste Kamer der Staten-Generaal kwam de afgelopen jaren naar voren dat de ethiek van biotechnologie bij planten niet vergeten mag worden. Hierbij werd gewezen op de verdeeldheid van meningen over ethische kwesties o.a. blijkend uit het optreden van actiegroepen. In het Overheidsstandpunt betreffende ethiek en biotechnologie bij dieren d.d. december 1991 heb ik aangegeven een inventariserend onderzoek naar de ethische aspecten van biotechnologie bij planten te zullen laten uitvoeren. Kort daarna heb ik een commissie ingesteld met als taak het begeleiden van en het aan mij adviseren over het inventariserend onderzoek. De uitvoering van het onderzoek werd toevertrouwd aan Dr. P.J.H. Kockelkoren, de commissie werd voorgezeten door Prof.Dr. H.J. Achterhuis, beiden van de Vakgroep Algemene Wijsbegeerte van de TU-Twente.

Medio september 1993 is het rapport van de commissie getiteld "Van een plantaardig naar een plant-waardig bestaan" aan mij aangeboden. Op 8 oktober 1993 heb ik dit rapport zowel aan de voorzitters van de Eerste en van de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter kennisneming aangeboden. Hierbij heb ik aangegeven dat, gezien de aard van de door de commissie gedane aanbevelingen, een aantal organisaties verzocht is mij een reactie op het rapport te doen toekomen.

In deze notitie geef ik eerst een korte samenvatting van het rapport van de commissie. Daarna geef ik een aantal overwegingen bij en een standpuntbepaling over het rapport dat zich met name richt op het waar mogelijk verhelderen van aspecten en het, vanuit de door de overheid voorgestane faciliterende rol, aangeven van initiatieven. Uit de door mij ontvangen reacties is immers gebleken dat er nog veel onduidelijkheden zijn met

betrekking tot in het rapport gehanteerde begrippen en aannames maar dat er een bereidheid bij de betrokken organisaties bestaat het gesprek hierover verder te voeren.

In een bijlage zijn de reacties op het rapport kort samengevat.

KORTE SAMENVATTING RAPPORT COMMISSIE ACHTERHUIS

In het rapport wordt een aantal aspecten van ethische aard toegelicht die een rol spelen of zouden moeten spelen in het debat over biotechnologie. Aan de orde komen de gehanteerde argumentaties, onderscheiden in argumenten van 'intrinsieke' aard en van 'extrinsieke' aard.

Intrinsieke argumentaties hebben te maken met respect voor de 'integriteit' van planten die met name gezocht wordt in de compleetheid van de levenscyclus. Extrinsieke argumentaties hebben betrekking op de mogelijke ecologische en maatschappelijke gevolgen, bijvoorbeeld betreffende de mogelijke risico's van verspreiding van genen door het optreden van kruisbestuiving in de natuur en de economische gevolgen voor maatschappelijke groeperingen en voor ontwikkelingslanden.

Betoogd wordt in het rapport dat de gangbare praktijk van ecologische risico-beoordeling bij voorbaat uitgaat van risico-analyses, op basis van het zogenoemde 'verwantschapsprincipe' bij cultuurgewassen en het 'wezenlijke gelijkheidsprincipe' bij voedingsmiddelen. Een dergelijke inperking tot hanteerbare proporties acht de commissie weliswaar pragmatisch maar voor een ethische bezinning niet voldoende.

Een ander in het rapport behandeld aspect betreft de aard van de moraal, gezien in een historisch perspectief. De gangbare moraal wordt gekenmerkt door antropocentrisch denken. Vanuit dit 'mensgericht' denken is gedurende de laatste twee eeuwen de omvang van de morele gemeenschap, middels hulpconstructies zoals 'zorgplicht', steeds verder uitgebreid waarbij de laatste jaren ook de dieren betrokken worden.

Voor planten echter lijkt een dergelijke uitbreiding van de 'morele gemeenschap' niet goed mogelijk: het welzijn van planten, in tegenstelling tot het welzijn van mensen en dieren, is voor velen immers moeilijk te duiden en te begrijpen.

De commissie heeft daarom voor de ethiek met betrekking tot planten een ander vertrekpunt gekozen t.w. de min of meer collectieve grondhoudingen waardoor mensen zich laten leiden bij hun ethische keuzen. Hierdoor is, naar de mening van de commissie, een publieke en politieke discussie tussen vertegenwoordigers van verschillende ethische opties beter mogelijk.

Deze grondhoudingen worden uitgezet op een as met als uitersten 'antropocentrisme' t.w. de heersershouding en 'ecocentrisme' t.w. de participatiehouding. In de heersershouding krijgt de natuur een functionele waarde toegekend; in de participatiehouding wordt de intrinsieke waarde van de natuur erkend en wordt de cultuur verondersteld zich daarnaar te voegen. Tussen deze beide uitersten wordt verder nog onderscheiden de partnerschapshouding. Hierbij wordt gepoogd functionele waardetoekenning en intrinsieke waarde-erkenning in elkaar passend te maken. Daarnaast wordt plaats ingeruimd voor het rentmeesterschap, gesitueerd tussen de heerser en de partner in, dat uitgaat van een zorgplicht voor de natuur waarbij op alle levensgebieden aan deze verantwoordelijkheid vorm dient te worden gegeven en waarvan ook rekenschap dient te worden gegeven.

Als voorbeeld (niet als definitief toetsingskader) werkt de commissie de morele rangorde binnen de vier grondhoudingen uit voor een zevental probleemvelden op het terrein van de genetische modificatie van planten in termen van de opties: ja, ja-mits, nee-tenzij en nee.

Tenslotte beveelt de commissie de overheid aan de ethische discussie te institutionaliseren door in het kader van maatschappelijke regulering een commissie in te stellen die gaande de weg van biotechnologie ontwikkeling voorstellen voorbereidt voor gepaste (zelf)begrenzing. Daarnaast wordt de politiek aanbevolen te doordenken of het overheersende antropocentrisch denken, dat de natuur alleen beschouwt als functioneel gerelateerd aan menselijk comfort, in het licht van duurzame ontwikkeling plaats moet maken voor een meer natuurgericht (ecocentrisch) standpunt. Betoogd wordt dat de nieuwe technologische ontwikkelingen tot een standpuntbepaling nopen in welke mate we natuurwaarden willen honoreren.

OVERWEGINGEN EN STANDPUNTBEPALING

Naar mijn mening is de Commissie Achterhuis er in geslaagd zicht te verschaffen over een terrein waarover tot voor kort nog weinig nagedacht is. De opzet van het rapport en de pretenties die er uit spreken hebben dan ook de aard van een terreinverkenning waarbij bewust nagelaten is toetsingscriteria te formuleren. De commissie merkt hierover op dat de door mij aan haar verstrekte taakstelling dit ook niet noodzakelijk maakte. Ik heb begrip voor deze voorzichtige aanpak van de commissie.

Ethiek is nu eenmaal geen finaal systeem, geen wetboek van feiten en regels maar een voortdurende activiteit gericht op weging. Het is een exploreren van relaties die, hoewel ze soms lange tijd permanent kunnen zijn of lijken te zijn, toch in beweging zijn door ontwikkelingen in de samenleving. In deze zin spreken de in het rapport gepresenteerde grondhoudingen me aan waarbij ze als een startpunt voor de verdere discussie gezien moeten worden. In diverse door mij ontvangen reacties wordt dit ook sterk benadrukt.

Ik hecht er echter aan te benadrukken dat er de komende tijd uiteraard besluiten over toelating dienen te worden genomen omdat bestaande wet- en regelgeving de overheid daartoe verplicht. Er dient naar gestreefd te worden de ethische discussie hierbij parallel te doen verlopen zodat een gewenste uitwisseling ontstaat tussen het ethisch debat en de regelgevingsprocedures.

Leerzaam acht ik met name de onderdelen in het rapport betreffende intrinsieke en extrinsieke argumentaties, de noodzaak van een meervoudige ethiek, de grondhoudingen en het voorbeeld van een gedifferentieerde ethische afweging. Het onderdeel in het rapport betreffende continuïteit of breuk in de ontwikkeling van landbouwtechnieken acht ik weliswaar waardevol maar toch onvoldoende geïntegreerd en vanuit de diverse invalshoeken, waaronder de landbouwkundige, op een evenwichtige wijze doorgedacht.

In het navolgende zal ik eerst ingaan op een aantal relaties die in het rapport aan de orde komen. Daarna zal ik me uitspreken over het maken van ethische keuzen waarin ook de relatie naar de regelgeving zal worden meegenomen.

Relatie (landbouw)cultuur - natuur

De kernboodschap van het rapport van de Commissie Achterhuis is dat in de tweedeling cultuur-natuur sprake zou behoren te zijn van een complementaire (elkaar aanvullende) relatie en niet van een onverzoenlijke tweedeling. Grenzen tussen stad en platteland, tussen cultuurlandschappen en natuurgebieden vervagen, voorzover die ooit scherp aanwezig zijn geweest. Er dient derhalve sprake te zijn van een voortdurend exploreren van de nuance in deze relatie vanuit de eigen verantwoordelijkheid van individuen en betrokken organisaties. Starre posities op basis van gescheiden werelden voldoen niet meer.

In deze zin acht de commissie de veelal gehanteerde ethische beoordeling ja òf nee onvoldoende en zoekt de nuance in de posities ja òf ja-mits òf nee-tenzij òf nee per probleemveld binnen de plantaardige biotechnologie. In principe kan ik me vinden in deze genuanceerde aanpak. Een eerste aanzet hiertoe is door mij reeds gegeven in het nee-tenzij beleid voor een drietal probleemvelden binnen de dierlijke biotechnologie (waaronder transgenese). Daarnaast constateer ik dat een dergelijke zienswijze ook binnen de gangbare landbouwproductie, bijvoorbeeld op basis van op "klassieke" wijze veredelde gewassen en gefokte landbouwhuisdieren, zijn waarde kan hebben zoals ook uit een aantal ontvangen reacties naar voren komt.

Relatie antropocentrisch - ecocentrisch

De sterk antropocentrische visie dat mensen de belangrijkste schepselen op aarde zijn en dus het recht hebben de andere schepselen naar hun eigen inzichten te gebruiken heeft een lange traditie. Al bij de filosofen van het oude Griekenland en Rome bestond de sterke overtuiging dat de mens boven de natuur is gesteld. In de Westerse samenleving is deze visie heel lang gemeengoed gebleven en heeft met name de afgelopen 200 jaar met het vooruitgangdenken een nieuwe impuls en richting gekregen. Pas de laatste tientallen jaren heeft de door een aantal personen gekoesterde gedachte dat de mens slechts rentmeester is over de wereld een ruimere aanhang gekregen. De heersende ethiek heeft derhalve een sterk antropocentrische inslag. Het gaat uit van een zorgplicht van de mens richting behoeftige medemens en, met name de laatste jaren, in de relatie mens - dier.

Toetsingscriterium is de vraag of de nieuwe ontwikkelingen de mens baten met in het verlengde daarvan de overige organismen zo mogelijk niet scha-

den. De ontwikkeling in Nederland wijkt in deze zin niet af van wat elders, in de ons omringende landen, plaatsvindt. De discussies in de Verenigde Staten ten aanzien van het begrip "environmental stewardship" gaan uit van dit antropocentrisch denken, terwijl ook de gedachtenvorming in het Verenigd Koninkrijk met betrekking tot de ethische aspecten van plantenbiotechnologie hier sterk door bepaald wordt.

Een ecocentrische ethiek heeft als uitgangspunt of het leven recht gedaan wordt. Het gaat hierbij om intrinsieke waarden terwijl het antropocentrisch denken uitgaat van functionele, aan het menselijk comfort ontleende, waarden.

Een kerngedachte in het rapport van de Commissie Achterhuis is dat nieuwe technologieën, zoals biotechnologie, ons confronteren met het feit dat uitsluitend aandacht voor functionele waarden, i.e. de gangbare moraal, niet meer voldoet. De commissie spreekt daar niet lichtvaardig over; zij meent dat er al veel gewonnen is als duidelijk wordt dat het gaat om een inperking van de menselijke handelingsbevoegdheid ten overstaan van andere levensvormen, op grond van hún eigenwaarde.

Nauw met het voorgaande verbonden is de relatie extrinsiek - intrinsiek.

In het antropocentrisch denken hebben de wettelijke toetsprocedures betrekking op de extrinsieke gevolgen. Deze zijn in het algemeen via wetenschappelijke methoden toetsbaar en er kunnen, afhankelijk van de stand van de wetenschap, met een redelijke mate van betrouwbaarheid voorspellingen worden gedaan over de te verwachten gevolgen.

De commissie betoogt dat deze werkwijze zeker nuttige resultaten heeft opgeleverd en dat er hiermede ook een heel eind gekomen kan worden maar dat er de laatste jaren langzaam een besef aan het groeien is dat deze aanpak onvoldoende is. Intrinsieke argumentaties worden echter bij de besluitvorming meestal gemeden.

Pogingen om intrinsieke waarden in extrinsieke criteria te bevatten kunnen soms enig soulaas bieden. Voorbeelden zijn het gelijkstellen van het begrip intrinsieke waarde van het dier met het begrip welzijn en het trachten natuurwaarden in functionele waarden om te zetten.

De commissie meent dat deze aanpak echter voor de plantenbiotechnologie niet voldoet. Antropocentrisch denken in termen van welzijn van en zorg voor planten gaat voor velen voorbij het geloofwaardige. Ecocentrisch denken zal hierbij ook een plaats moeten krijgen; de grondhoudingen kunnen

hierbij een belangrijk hulpmiddel betekenen.

Ik kan me in de denkwijze van de commissie vinden maar realiseer me tegelijkertijd dat het niet eenvoudig is dit in de praktijk op een voor de betrokkenen aanvaardbare wijze te realiseren. Verdere gedachtenvorming en voortgaande dialoog is nodig. Ik zie het als een uitdaging zowel voor het beleid, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties als onderzoek om met voorstellen te komen om de toetsingsmethodiek te verbeteren zodat ook ruimte gaat ontstaan voor intrinsieke overwegingen en beschouwingen. In het volgende ga ik daar nader op in.

De noodzaak van het maken van ethische keuzen

De commissie maakt in het rapport geen keuze tussen de vier gepresenteerde grondhoudingen. Aangegeven wordt dat in principe alle vier grondhoudingen mogelijk zijn waarbij de één op zich niet ethisch de mindere is van de ander. Betoogd wordt dat de technologische ontwikkeling onze gemeenschap dwingt op te schuiven van de heersershouding richting rentmeestershouding en mogelijk partnerhouding. Hiertoe dient echter een draagvlak aanwezig te zijn. De ruimte hiervoor moet worden gevonden in een continu maatschappelijk debat en de besluitvormingsprocedure dient hierin, naar de mening van de commissie, te voorzien.

De sleutel hiertoe is mijns inziens gelegen in de relatie maatschappelijke regulering versus overheidsregulering. In de Beleidsnota Landbouwbiotechnologie heb ik hier al enige beschouwingen aan gewijd.

Regelgeving is nodig en verschaft zekerheden. Hierbij is meestal sprake van spelregels, in de zin van het creëren en aanpassen van het kader, met in een aantal specifieke gevallen ge- en verbodsregels. Via maatschappelijke regulering, een vorm van zelfregulering, komen partijen tot afspraken die verder gaan dan de wettelijk vastgestelde verplichtingen. Indien gewenst kunnen deze (verdergaande) afspraken in regelgeving worden vastgelegd.

Prof. Achterhuis doet in het voorwoord bij het rapport een oproep om de dialoog op basis van de ideeën uit het rapport voort te zetten hetgeen hopelijk op het terrein van de biotechnologie bij planten tot een maatschappelijke regulering zal leiden. Ik deel deze mening van de voorzitter van de commissie en wil er naar streven, in overleg met het betrokken plantaardig bedrijfsleven en relevante maatschappelijke organisaties, een overlegforum te creëren waarin ruimte zal zijn voor afstemming en overleg, ook over ethische aspecten. Het is de verantwoordelijkheid van de betrokken organisaties hier gezamenlijk inhoud aan te geven. Vanuit mijn verantwoor-

delijkheid, die met name faciliterend en voorwaarden scheppend van aard is, zal ik hiertoe de volgende initiatieven nemen resp. reeds lopende activiteiten continueren:

- Een workshop in het najaar 1994 die vanuit mijn departement zal worden voorbereid en waarin zal worden ingegaan op vragen als: zijn verschuivingen in grondhouding te verwachten en zouden deze moeten worden bevorderd?; moet de overheid hierin positie kiezen?; welke regulering (zowel kaderstellend als, mogelijk, ge- en verbodsregels) wordt gewenst geacht en welke problemen zijn daarbij te verwachten? Hierbij zou ook de wenselijkheid van en het draagvlak voor een overlegforum aan de orde kunnen komen waarin aandacht zal zijn voor overleg en afstemming.
- Ik zal met belangstelling kennisnemen van initiatieven vanuit de organisaties die betrokken zijn bij de maatschappelijke regulering met betrekking tot de (landbouw)biotechnologie. En deze, in overleg en in afstemming met mijn collega's, zonodig steunen. In de Beleidsnota Landbouwbiotechnologie is door mij hierover reeds een uitvoerige toelichting gegeven.
- Daarnaast, maar ook in het verlengde van het voorgaande punt, kunnen initiatieven ingepast worden in het kader van reeds lopende voornemens en activiteiten; ik denk hierbij aan het LNV-stimuleringsprogramma Technology Assessment Onderzoek, aan het NWO-programma Ethiek en Beleid en aan het Platform Wetenschap en Ethiek.

BIJLAGE: KORTE SAMENVATTING REACTIES

In het navolgende worden, in willekeurige volgorde, de binnengekomen reacties op het rapport van de Commissie Achterhuis besproken.

De Natuurbeschermingsraad spreekt zijn waardering uit voor het zeer leesbare rapport. De Raad heeft moeite met de relatie die in het rapport gelegd wordt tussen de genetische modificatie van cultuurplanten en de discussie over - omgaan met - natuur, zoals de Raad deze althans definieert. Bepleit wordt niet uit te gaan van grondhoudingen ten opzichte van de natuur maar van grondhoudingen van mensen ten opzichte van de omringende wereld in het algemeen (c.q. mensen, cultuur en natuur).

Betreffende de relatie met de natuur, in de definitie van de Raad, acht de Natuurbeschermingsraad een bredere discussie, namelijk over de beïnvloeding van de genetische basis van andere wilde organismen dan planten, relevant. Beantwoording van vragen hieromtrent dient onderdeel te zijn van de discussie die in het rapport van de Commissie Achterhuis wordt gestart. Naast intrinsieke aspecten zou de Raad in de discussie ook de consequenties met betrekking tot ontwikkelingslanden en eigendomsrechten willen betrekken. De Raad beveelt de overheid aan een maatschappelijk geaccepteerd standpunt te formuleren, voor te bereiden door een commissie die de relevante kaders bijvoorbeeld uit het onderwijs benut, over de ethische aspecten van genetische modificatie in brede zin (integriteit cultuurplanten en wilde planten, consequenties voor ontwikkelingslanden e.d.). Naar de mening van de Raad is het toewerken naar een dergelijk standpunt, te formuleren op een termijn van bijvoorbeeld drie jaar, de beste stimulans om de gewenste discussie concrete vorm en inhoud te geven.

De Raad voor Dieraangelegenheden heeft het rapport positief ontvangen en ervaart vooral het onderdeel aangaande de verschillende grondhoudingen als waardevol. Het kan van belang zijn een kader te scheppen waardoor de verschillende grondhoudingen met elkaar in gesprek kunnen raken. De Raad zou gaarne meer inzicht willen krijgen in met name grondhoudingen in de samenleving aangaande dieren en zou graag een vergelijkbaar rapport voor dieren opgesteld willen zien. Hierin zou ook aandacht geschonken moeten worden aan vragen betreffende natuurbelden van mensen, de verhoudingen in de natuur (ideaal of niet?; accepteren of niet?) en in hoeverre de mens (nog) deel uitmaakt van de natuur. Het rapport zou zo concreet mogelijk moeten worden

uitgewerkt dat het van invloed is op toekomstige politieke besluitvorming.

De Voorlopige commissie ethische toetsing genetische modificatie van dieren heeft met instemming kennis genomen van het rapport van de commissie en acht het een leesbare en goed toegankelijke studie. Vanwege deze positieve waardering worden slechts enkele kanttekeningen geplaatst wellicht om verdere discussie mogelijk te maken. Deze betreffen o.a.:

- kennisvermeerdering is in onze cultuur een groot goed maar mag in zichzelf niet als een vrijbrief gelden; kennisvermeerdering moet naar de specifieke omstandigheden beoordeeld worden;
- het ideaal dat de ethische discussie voorafgaat aan de technologische ontwikkeling ligt ver van de praktijk; gekeken moet worden hoe hiermee om te gaan en of het mogelijk is deze dichterbij elkaar te brengen;
- een vraagteken wordt geplaatst bij de stelling dat de ene grondhouding niet minder ethisch verantwoord is dan de andere; in dit verband wordt de betekenis van verantwoord en het verband met de in het rapport geconstateerde uitbreiding van de morele kring onduidelijk bevonden.

De Nederlandse Industriële en Agrarische Biotechnologie Associatie (NIABA) acht de benadering vanuit grondhoudingen interessant en verruimend voor het inzicht dat er een verdieping noodzakelijk is van de maatschappelijke discussie. Gezien de nadruk in het rapport op intrinsieke factoren heeft het echter ook zijn beperkingen en kan het, naar de mening van NIABA, niet worden gebruikt als onderbouwing van eventuele toekomstige regelgeving. In het rapport wordt onvoldoende ingegaan op de vanwege de biotechnologie gevraagde maatschappelijke offers en het nut dat daar in economische context tegenover staat. De kernvraag betreffende de morele toelaatbaarheid van het (bedrijfsmatig) omgaan met planten wordt in het rapport onvoldoende beantwoord; de NIABA vraagt zich echter af of deze vraag überhaupt door de overheid moet worden beantwoord.

Tenslotte wordt benadrukt dat de in het rapport als voorbeeld toegelichte ethische afwegingen per probleemveld niet een definitief karakter mogen krijgen. Ze zijn tijdsgebonden zodat een voldoende mate van flexibiliteit aanwezig zal moeten blijven.

De Nederlandse Vereniging voor Zaaizaad en Plantgoed (NVZP) heeft met grote belangstelling kennis genomen van het rapport maar acht de argumentatie waarom een ethische bezinning noodzakelijk is niet sterk. Met name de intrinsieke waarde van planten acht de NVZP onvoldoende gedefinieerd en ingevuld. De NVZP staat op het standpunt dat indien er in de maatschappij behoefte is aan een ethische discussie deze niet beperkt kan blijven tot genetische modificatie van planten maar zich zal moeten richten op de gehele veredelingspraktijk inclusief de gangbare methoden.

De ethische afweging vanuit grondhoudingen wordt informatief bevonden maar niet duidelijk is wat deze kan bijdragen aan de discussie over plantenbiotechnologie. Ook andere overwegingen, zoals economische aspecten, spelen een rol. De conclusies en aanbevelingen van het rapport worden door de NVZP derhalve niet onderschreven. Het rapport bevat echter voldoende handvaten voor een verdere discussie waaraan de NVZP gaarne wil meewerken.

De Produktschappen voor Groenten en Fruit en voor Siergewassen achten het rapport, afgezien van de titel, een boeiende en verhelderende analyse. Het onderwerp wordt van groot belang geacht en de mogelijkheid van het maken van keuzes en het sturen van de ontwikkelingen nodigt uit tot het actief deelnemen aan de verdere discussies, die in een meer permanent kader geplaatst zouden moeten worden maar wel beperkt zou moeten worden tot de plantaardige sector.

Het Landbouwschap heeft het rapport van enige commentaarpunten voorzien. Positief is de indeling in grondhoudingen waardoor een grotere mate van duidelijkheid verkregen wordt over het denken van verschillende maatschappelijke groeperingen en de samenhang in standpunten van deze groeperingen. Het Landbouwschap acht de constatering van de commissie dat ieder van die grondhoudingen apart een consistent ethisch vertrekpunt aangeeft, terecht en geeft aan dat de aanvaarding van concrete resultaten in de plantenbiotechnologie een kwestie van overleg en democratie is. Het centraal stellen van "duurzaamheid", hoewel nog vaag omschreven, wordt op zich wel terecht genoemd maar speelt bij een aantal toepassingen, zoals kleurvariatie, niet. In dit verband reageren de producenten op marktwensen die niet met behulp van ethische beweegredenen kunnen worden omschreven.

De door de commissie aangegeven terughoudendheid bij toepassing van bepaalde nieuwe technologieën moet nader onderbouwd worden omdat anders verdere voortgang en ontwikkeling van technologie wordt belemmerd.

De Stichting Natuur en Milieu acht het rapport in een aantal opzichten nuttig en verstandig maar in andere opzichten sterk tegenvallend. Het tegenvallende heeft betrekking op de onberedeneerde voorkeur voor maatschappelijke regulering gegeven de veranderende rol van de overheid, die naar de mening van de Stichting Natuur en Milieu ingegeven wordt door de waan van de dag. Daarnaast worden kanttekeningen geplaatst bij de discussie over het onderzoek naar reële risico's en de sociaal-economische risico's. Tenslotte worden suggesties gedaan voor wijzigingen met betrekking tot de in het rapport aangehaalde ethische afwegingen voor enkele probleemvelden.

De Stichting Consument en Biotechnologie acht het rapport een uitstekende eerste aanzet tot een verbreding van de ethische discussie over de moderne biotechnologie. Wat betreft de praktische gebruiksmogelijkheden schiet het echter op een paar belangrijke punten tekort. Dit betreft in de eerste plaats het gevaar dat de discussie eerder dood geslagen dreigt te worden en niet aangewakkerd. In de tweede plaats ontbreekt een grondige analyse van de maatschappelijke verhoudingen tussen de grondhoudingen. De dominantie van de twee antropocentrisch georiënteerde grondhoudingen beperken de mogelijkheden tot handelen vanuit de andere grondhoudingen en organisaties, die vanuit de ecocentrisch georiënteerde grondhoudingen werken, kunnen niet terugvallen op wetgeving.

De Voorlopige Commissie Genetische Modificatie (VCOGEM) had graag in het rapport meer aandacht opgenomen willen zien over een vergelijking tussen de "klassieke" methoden en de moderne biotechnologie. Dit zou in een vervolgartie kunnen gebeuren. Het pleidooi in het rapport voor een gelijkwaardige dialoog tussen vertegenwoordigers van de verschillende grondhoudingen acht de VCOGEM een belangrijke implicatie die een positieve impuls kan geven aan de discussie over biotechnologie. Procedures voor besluitvorming en beschouwingen waarom in de praktijk bepaalde oordelen boven gaan drijven worden echter gemist. Het hoofdstuk betreffende 'continuïteit of breuk in de landbouwtechnieken' wordt door de VCOGEM als technisch zwak aangeduid.

De Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA) acht het rapport zeer de moeite waard. De commissie heeft een creatieve en interessante uitwerking gegeven aan de verkenning naar ethische aspecten van plantenbiotechnologie. Sterke punten zijn de benadering via grondhoudingen en de verbreding van de discussie tot buiten toepassingen van de biotech-

nologie. De NOTA waardeert de terughoudendheid van de commissie die gestreefd heeft naar een bijdrage aan de discussie en eventuele oordeelsvorming en niet naar een ethische toetsing. Er moet, naar de mening van de NOTA, worden nagedacht over verder onderzoek en discussie waarbij de NOTA waarschuwt voor het gevaar dat de grondhoudingen te star gehanteerd kunnen gaan worden waardoor de discussie zou kunnen vastlopen. De NOTA geeft daarom in overweging ook andere invalshoeken voor verkenning te kiezen.